

JACOB M. LANDAU, *The Politics of Pan-Islam (Ideology and Organization)*, Oxford Clarendon Press, 1990, 425 sh.

II Abdülhamid devrinde panislamizmin dış dünyadaki etkileri bugüne kadar derli toplu yolgösterici bir çalışmanın konusu olamamıştır. Normal okuyucu kadar, bu sahalara el atmak isteyen mütehassıs da doğrusu teorik yönden olduğu kadar, bilgi ve literatür bakımından ilk adımları sağlamca atmasına yardım edecek bir müracaat kitabından yoksundur. Panislamizm imparatorluk içinde ve imparatorluk dışındaki geniş Müslüman dünya üzerinde ne kadar etkiliydi, hatta bazı yazarların açtığı tartışmaya göre islâmcılık ne derecede var olan bir doktrin ve hareketti? Bu sorunun cevabı münferid araştırmalar, dar kapsamlı tetkikler ve bir iki dildeki kayıtlara anlaşılacak gibi değildir. Panislamizm konusu, İslâm coğrafyasının kendisi kadar geniş ve çetin, bilinmez ve rengarenk bir konudur. Panislamizm sadece 19. yüzyıl Osmanlı tarihinin değil; Rusya, İran ve İngiltere imparatorluğu ve Fransa tarihinin bir önemli kısmıdır. Orientalistkin sınırları ötesinde bir problematiktir. Yazılı belge yığınları kadar, sözlü tarihin, anıların karıştırılmasını gerektiren bir daldır. Teorik çerçevesi için daha geniş bir kültür mirasını didikleyerek hüküm vermek icabeder. Kıırım veya Kazandaki bir toprak beyinin terekesinden Hicaz demiryolu madalyası çıkıyorsa; kitabta da belirtildiği üzere Javada, Hindde Osmanlı şebenderleri o zaman sınırdışı ediliyorsa panislamizmin yokluğu konusunda şübheye düşmek gerekir. Ama öte tarafta İstanbulda bir örgüt ve aksiyon merkezi, bir panislamist organizasyon aramak da boşuna görünüyor. Şu şahıslar bile panislamist ideoloji ve hareketin ne olduğunu anlamayı güçleştirir; Efgâni, Gaspırnskiy, Sait paşa (bu zat hakkında E.Kuran'ın kaleme aldığı makaleyi Landau'nun kullandığını göremedim) Tunuslu Hayreddin Paşa, Seyyid Ahmed Han, Sait Halim Paşa ve Şebenderzade Ahmed Hilmi birbirleriyle ne kadar ilgilidir. Farklardan konuşmuyorum, platformlardan sözediyorum. Rusyadaki *Tercüman* gazetesi Türkiyede *Volkan*, *Sırat-ı Müstakim* ve *İttihad-ı İslam* gerçi İslamdan sözeder, İslam dünyasına dönüktür, ama ne derecede aynı yolun yolcuları olarak nitelendirilebilirler? Niçin batıcı ve plüralist fikirlere sahip Gaspırnskiy kendiliğinden Sultan Abdülhamid yönetiminin inanmış alkışçısıdır? Aynı şahsın Rusya yönetimiyle de yıldızının başışık olduğu ve yönetimi bazen hayranlıkla övdüğünü belirtmek gerekir. Soruların cevabı gerçekten kolay değildir. Panislamizm olayı diller ve ülkeler arası bir olaydır. Rusçadan Arabçaya bir çok dildeki neşriyatı izleyerek böyle bir konuyu kaleme aldığı için Jacob Landau'yu kutlamak gerekir. Bu kitabta Çar Rusyası ile ilgili bahisler bence özgün ve yer yer yenilikler de getiriyor. Bennigsen ve Lemerrier-Quelquejay grubuna göre bir üstünlüğü var. Yazar Arabça biliyor ve bu grubtaki yazarlar ve düşünürlerle mukayese yapabiliyor. Hatta Gaspırnskiy'nin Mısırdaki çıkardığı *elNahda* gazetesini ele alması bile bence bir yenilik ve literatüründe pek görülmeyen bir katkı. Tabii Osmanlı dünyasındaki islamcılık bahsine gelince bu bakımdan bazı eksikler var. Bu daha çok bizim ülkemizde Osmanlıca öğrenen genç siyasal bilimciler ve hukukçular kuşağının bu konuya eğilmelerinden ileri geliyor. Rahmetli Tunaya'nın öncülüğünde başlayan (bu arada Niyazi Berkes'in yurtdışından uzanan etkilerini de unutmamalı) siyasal düşünce araştırmaları zamanla düşün hayatımızın her sektörüne sıçradı ve önemli araştırma ve monografiler tamamlandı. Bu nedenle artık Osmanlı düşünce tarihinin bir dönemi üzerinde kaleme alınan bir yazının bazı eksikliklerinin görülmesi kaçınılmaz oluyor. II. Bölümde Mısır ve Libya, III. Bölümde Rusya ve Sovyetlerdeki durumdan sonra, Osmanlı Türkiyesi ile ilgili bölüm için şunları söyleyebiliriz; s.43 de Mustafa Celaleddin paşa'dan *Kont Boginsky* diye söz etmiş (Kont Borzecki) olacak. Oğlu Ferik Enver Paşa'nın notları ve hakkında da geniş

bir yazı *Tarih ve Toplum*'ün ilk sayılarında uzun tefrika halinde çıkarılmıştır; s.57 de Aşiret mektebinden sözediliyor. Bu mektebi panislamist bir kurum olarak düşünmekten çok muhtelif aşiretlerin idareye rabtını sağlayan bir güvenlik mekanizması olarak düşünmelidir. Nitekim Mülkiye mektebinde de muhtelif Osmanlı anasırı için kontenjan vardı ve özel bir sınıf vardı. Mekteb-i Sultani ve Tıbbiye gibi yerlerde ise kontenjanlar vardı. Yazarn Prizrend (?) diye yazdığı ittifakı ki Amavutlukun modern tarihi için önemi açık; ulusçuluktan çok İslamlik çerçevesinde değerlendirmesi konusunda şübhelerim var.

Bununla birlikte kitabın iç tutarlığı, zengin müracaat kitapları ve kaynakları onu vazgeçilmez kılıyor. Burada 55-56. sahifelerde panislamist hareketin mali kaynaklarıyla ilgili kısaca bölüme de değineyim. Tarihimizin ünlü kuruluşu İttihad ve Terakkinin mali kaynaklarına ve muhasebe kayıtlarına sahip değiliz ve bilgimiz hep sınırlı. Panislamizm denen hareket ve ideoloji ki örgütlenme düzey ve varlığı henüz karanlıktır; mali kaynakları hakkındaki bilgimiz adamakıllı sisler altındadır. Bu işi Hilâl-i Ahmer'e yüklesek o cemiyetin dahi mali tarihini ve kayıtlarını iyice bilmiyoruz. Bir bakıma Panislamizm ve Abdülhamid için kullanılacak en güzel mesel; "şeyh uçmaz mürid uçurur" olmalıdır. Amma şeyh var ve mürid var, tekke görünmüyor; aralarındaki bağ modern tarihçiliğin araştırma alanı olmalıdır. Namık Kemal, Tunuslu Hayreddin, Efgani, Seyyid Ahmed Hanın düşünce dünyası ve bağları ve farklarından tutun da panislamist propagandaya ve matbuata kadar bu içinden çıkılmaz sorunlara el atan bin yazarı kutlamak gerekir: Her faaliyet kendinden sonrakini provoke edecek bir başlangıçtır. Panislamizm bir *İslamintern* veya *İslaminform* değildi. Ama İrlanda yılanı gibi ismi var cismi yok bir hareket de değildir. Geniş coğrafyada, birçok dildeki yayın ve belgelere cesaretle el atan bize bazı yönleri açıklayan bir müracaat kitabına sahibiz ve uzun zaman için bu yerini koruyacağını zannediyoruz. Kitabın ekindeki seçilmiş metin ve belge tercümelere de çalışmanın olumlu ve faydalı bir yanındır.

İLBER ORTAYLI